

НАУКОВІ ДИСКУСІЇ

УДК 330.33.01/111.1(100)

В. П. ОНИЩЕНКО,
професор, доктор економічних наук,
завкафедрою міжнародного менеджменту та маркетингу
Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі
(Київ)

ОНТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ *

Обгрунтовано, що економічна криза є природним явищем буття людства та його економічної діяльності. Розглянуто деякі теоретичні аспекти невизначеності економічних процесів, у тому числі і кризи. Позиція автора полягає в тому, що криза є породженням невизначеності людських інтенцій та відносин між людьми з приводу їх реалізації, що, у свою чергу, породжує нову невизначеність і нові інтенції. Автор доводить, що уникнути кризи у будь-якому суспільстві неможливо.

Ключові слова: економічна криза, невизначеність, буття, економічна діяльність, соціальна психологія, ірраціональність, суспільна довіра, справедливість.

V. P. ONYSHCHENKO,
Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Head of the Chair of International Management and Marketing,
Ukrainian State University of Finance and International Trade
(Kyiv)

ONTOLOGICAL CONTEXT OF THE ECONOMIC CRISIS

It is proved that the economic crisis is a natural phenomenon of the human being and the human economic activity. Some theoretical aspects of the uncertainty of economic processes including crises are examined. The author insists on that the crisis is a result of the uncertainty of the human intentions and relations between people concerning their realization, which, in turn, causes a new uncertainty and new intentions. The author proves that to prevent crises in any society is impossible.

Keywords: economic crisis, uncertainty, being, economic activity, social psychology, irrationality, public confidence, justice.

Книга П. Кругмана [1], на мою думку, порушує проблеми широкого плану — зокрема, теоретичних аспектів розуміння природи економічної кризи та шляхів виходу з неї, що засвідчують публікації учасників дискусії (В. Гейця, А. Гриценка, М. Зверякова, П. Єщенко, В. Тарасевича, Гж.В. Колодка, А. Гальчинського та інших). Зауважу, що остання криза значно зміцнила позиції неокейнсіанства, при-

Онищенко Володимир Пилипович (Onyshchenko Volodymyr Pylypovych) — e-mail: onischenko46@rambler.ru.

* Матеріал публікується в порядку дискусії, започаткованої академіком НАН України В.М. Гейцем і членом-кореспондентом НАН України А.А. Гриценком статтею "Вихід з кризи (Роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним)" // Економіка України. — 2013. — № 6. — С. 4–19.

хильників державного капіталізму, різних моделей дирижизму і патерналізму, посилилася критика лібералізму та його новітніх концепцій. З цих позицій активно критикується процес глобалізації, що свідчить про пошук світовими елітами нової моделі економічного та політичного світоустрою. Але чим більше ми заглиблюємося в економіку, тим більше ми розуміємо її глибину, неоднозначність і відносність наших знань, уявлень, моделей і теорій.

За визначенням Л. Роббінса, економічна діяльність людини – це “людська поведінка з точки зору співвідношення між цілями та обмеженими засобами їх досягнення, які можуть мати різне застосування” [2, с. 18]. Ключові слова цього визначення – *людська поведінка, цілі та обмежені засоби їх досягнення*. Саме тут необхідно шукати онтологічну природу кризи. Криза – прояв економічної діяльності людини, тому людина – її головний генератор. Люди конкурують за обмежені ресурси, щоб реалізувати власні інтереси, співвідношення яких визначає рівень обмеженості засобів для їх втілення, який, у свою чергу, визначає рівень і характер конкуренції та поведінку акторів економічних відносин. Інакше кажучи, природа економіки визначається потребами (інтересами) людей, які трансформуються у цілі економічної діяльності – конкретизовані потреби, реалізувати які можна, обмінявши гроші на бажаний товар. У ринковій економіці головним ресурсом є гроші. Тому боротьба йде за гроші. Боротьба персоніфікованих грошей (статків і потреб) на ринках – це боротьба цілей. Життя грошей (робота грошей) опосередковується різними фінансовими інституціями (банками, інвестиційними фондами, фондовими біржами тощо). Гонитва за багатством і страх його втратити проявляються у розростанні різноманітних механізмів управління ризиками, страхування, деривативів, вигадливих схем валютно-фінансових і біржових спекуляцій, стратегій, які збурюють фінансові та товарні ринки, що, у свою чергу, вимагає ще витонченіших форм страхування, нових деривативів і т. п. Відомо, що чим складнішою є система, тим вона менш стійка. Зі стану рівноваги її може вивести будь-яка випадковість, навіть, здавалося б, незначна. Як наслідок, світова економіка постійно перебуває у балансуєчому стані, у кризовому стресі. Саме на фінансових ринках визначається людська поведінка у боротьбі за найбажаніший засіб реалізації власних цілей – гроші. Н. Фергюсон влучно зауважив, що у фондовому ринку, як у дзеркалі, відбивається душа людства [3, с. 137]. Заради реалізації егоїстичних цілей люди проявляють усі свої чесноти – талант, працелюбство, цілеспрямованість, довіру, але й, на жаль, не найкращі сторони – жадібність, підступність, недовіру, заздрість, страх. Нагадаємо, що саме рухало людьми у голландській “тюльпановій кризі” (початок XVII ст.) або учасниками афери Дж. Ло “Місісіпська компанія” у Франції (початок XVIII ст.) – жадібність і невиправдана довіра, які спричинили й сьогодишню кризу. В цьому контексті слід згадати працю Дж. Акерлофа і Р. Шиллера, які вважають, що природа кризи криється в людській поведінці [4]. Це люди, виходячи з власних цілей, провокують дестабілізацію, і деякі з них заробляють на цьому гроші та намагаються втілити власну модель світоустрою.

Підкреслю, що людські чесноти та вади – це не продукт ринку. За вдалим висловом М. Тетчер, капіталізм віддзеркалює хибну людську природу, але сам по

собі він не є хибним [5, с. 466]. Взагалі будь-яка економічна система відображає природу (ідеологію) тих людей, які її створили. Оскільки ринок виник спонтанно з людського буття, то він відображає людську природу. Ринок віддзеркалює фундаментальну потребу людини у свободі та індивідуальності, він дає людині свободу, щоб вона, як індивідуальність, могла утвердитись у суспільстві відповідно до цінностей як суспільства в цілому, так і власних. Якщо на сьогодні суспільство вважає, що матеріальні статки визначають соціальний статус людини, то вона намагатиметься їх максимізувати.

Баланс між чеснотами і вадами людства визначає стан його економічного життя. Саме вони (чесноти і вади у широкому контексті) є головними характеристиками того, що ми називаємо "людський капітал" і справедливо вважаємо основою нашого економічного розвитку в усі часи. Коли в сукупному людському капіталі під впливом змін у цінностях суспільства починають превалювати заздрість, жадібність (надмірне ірраціональне споживання, спекуляція, "маркетингові бульбашки" тощо), недовіра, підступність (невиконання контрактів, нечесна конкуренція тощо), настає криза. Криза – катарсис: суспільство переосмислює свої основи та відроджується у новій якості. З'являються нові цінності, які викликають до життя новий баланс "добра" і "зла". Прогрес – переважання добра, регрес – переважання зла. Саме боротьба цих двох фундаментальних засад буття людства визначає напрям його розвитку.

Сказане не заперечує інших причин економічних криз (технологічних, інституційних, психологічних тощо), але всі вони є вторинними, адже виникають і розвиваються як форми прояву та реалізації людського капіталу – в дискурсі ринкової економіки та природи людини – в дискурсі її буття.

Здавалося б, щоб запобігти кризам, необхідно "вдосконалювати" людську природу. Але, як показує історія, детермінантами еволюції людства завжди були і будуть відносні категорії "добро" і "зло" та нескінченна боротьба між ними. А це говорить про те, що людина ніколи не стане ідеальною, безконфліктною особистістю.

Людство ніколи не зможе узгодити свої цілі та, відповідно, дії у дискурсі ринкової економіки (теорема Ерроу (Arrow's paradox); проблема "трагедія спільного" – Г. Гардін, М. Олсон, П. Бурдье). Природний розширений порядок (ринок) створив вільну людину, індивідуума, наділеного головним, що визначає його індивідуальність, – приватною власністю (і в тому числі інтелектуальною) і, природно, приватними інтересами, добиваючись задоволення яких люди неминуче приходять до конфліктів.

Безумовно, що ринок (капіталізм) еволюціонує під впливом змін фундаментальних суспільних цінностей. З точки зору еволюції ринку, цікавою мені видається позиція А. Гальчинського щодо розвитку так званих "конвергентних ринків", позиція, яка, на мою думку (і в цьому я погоджуюся з автором), є приводом для "принципової дискусії, конструктивного діалогу" [6, с. 6].

Щодо дискусії, то виникає запитання: чи дійсно можливі такі ринки? У наближеному варіанті вони є, але у стадії формування перебуває, наприклад, ринок ЄС. Але коли ми говоримо про конвергентний ринок, як це розуміє А. Гальчинський, то виникає ряд методологічних проблем, головною серед яких

є узгодження інтересів численних суб'єктів економічних і соціально-політичних відносин.

Автор, наприклад, вважає, що "...конвергенція, як і конкуренція, є змаганням; проте воно здійснюється не за логікою "хто кого". Вирішальною тут є взаємна заінтересованість не лише у збереженні, а й у посиленні значущості протилежного (в тому числі й невідомого) суб'єкта економічної взаємодії, його самореалізації як другого "Я". Якщо конкуренція зорієнтована на успіх, то конвергенція – на взаємне зближення. Економічна система "виграш – програш" трансформується у взаємовідносини "виграш – виграш".

...У цьому сенсі конвергентна модель економіки набуває ознак "синтезу центрів", за якого суб'єкти економічного процесу, які зближуються та взаємодіють, не поглинаються один одним, не втрачають своєї оригінальності, а, самозбагачуючись, залишаються самими собою" [6, с. 8]. І далі: "...В системі економічного розвитку виокремлюється якісно нова триланкова взаємозалежність: **відносини конвергенції – довіра, що формується на її основі, – соціальний капітал**. Ця тріада стає визначальною інноваційною підмогою постматеріального розвитку, найбільш адекватною його цінностям енергетичною структурою, механізмом примноження інтелектуального багатства, подолання відчуження людини. Нова парадигма економічних трансформацій формується саме на цій основі" [6, с. 10]. Інакше кажучи, автор має на увазі синергетичний ефект; якщо перекласти це на дискурс теорії ігор, то це нагадає гру з ненульовою сумою, або ширше – наближення до рівноваги за Нешем. Знову-таки, звертаючись до теореми Ерроу та проблеми "трагедія спільного", які мають фундаментальне значення для розуміння суспільних процесів, вважаю, що конвергентний ринок – це ідеал, а не реальність. Зауважу, що процес конвергенції має асимптотичну природу, тобто наближається до консенсусу, але досягти його ніколи не зможе. Завжди будуть флуктуаційні збурення, нестійкість і нестабільність суспільної довіри та суспільних угод. Для людської природи не притаманна модель стійкого балансу цілей та інтересів.

А. Гальчинський вважає, що "...переваги конвергенції полягають у тому, що вона дозволяє лишатися самим собою, чим і сприяє реалізації енергетичного потенціалу не лише сильніших, а й кожного. ...Конкуренція – це прерогатива сильних, конвергенція – надбання всіх" [6, с. 9]. Зауважу, що автор дещо ідеалізує конвергенцію, яка завжди проходить в інтересах сильнішого, успішнішого. Конвергенція – це "м'яка" форма конкуренції. Тому конвергенція ніколи не усуне природних суперечностей між суб'єктами ринку, як би ми його не називали – конвергентний, класичний тощо. Більше того, автор вважає, що основними суб'єктами такого ринку будуть творчі індивідуальності. Мені важко уявити, як "велика кількість творчих особистостей" може досягти консенсусних угод, «коли кожна особистість, зберігаючи свою унікальність, водночас утверджує себе реальним "центром перспективи"» [6, с. 8].

Кризи є атрибутом ринкової економіки, наслідком її природних суперечностей. У цьому контексті хочу навести тезу видатного соціолога Р.К. Мертона, який зауважив, що людина створена не для того, щоб усувати природні суперечності, а для того, щоб жити з ними. Але людина, замість того, щоб жити з ними, намагається їх усунути і робить помилки.

Ринок, в його існуючих атрибутах, не помиляється, — помиляються або свідомо роблять помилки люди, які переслідують власні цілі. Тому виправляти необхідно не ринок, а наші інституції, щоб вони не суперечили існуючій природній логіці ринку, а доповнювали та розвивали її. Що я розумію під "природною логікою ринку"? Логіку економічних взаємовідносин між людьми, яка відображає їх природні інтенції. Сучасний економічний порядок виник з прагнення людини до уособлення себе як "індивідуальності", до свободи та *справедливості* (але не *рівності*), досягнення яких може бути здійснене через індивідуалізовану власність. Чому я виключаю рівність? Вольтер зазначив, що рівність — річ природна, але водночас є химерою. Ясно, що коли є свобода, немає рівності; якщо є рівність, то немає свободи. Слова Вольтера можна віднести і до справедливості. Але все-таки в економічному контексті її можливо ув'язати з ефективністю діяльності та благополуччям конкретної людини. Поняття "справедливість" є індивідуалізованим, а тому кожний може його реалізувати через індивідуалізовану (приватну) власність. Відомий вислів Локка: там, де немає власності, там немає справедливості. Якщо зміняться природні інтенції людини, якщо зміниться онтологічна сутність понять "добро", "зло", "індивідуальність", "свобода", "справедливість", то, безумовно, зміняться також логіка економічних відносин і механізм їх реалізації. До речі, в історичному контексті названі поняття змінюються; вони мають різний зміст і у різних народів. Інакше кажучи, те, що ми сьогодні називаємо "ринком", — поняття, відносно до наших природних інтенцій та розуміння імперативів нашого буття і діяльності. Криза є породженням невизначеності наших інтенцій та відносин між людьми з приводу їх реалізації, що, у свою чергу, породжує нову невизначеність і нові інтенції і що спричиняє невизначеність посткризового майбутнього.

Можна погодитися, що "економіка — це хаотичний, самоорганізовуваний процес, який лише наближено демонструє впорядкованість" [7, с. 86]. Якщо це "хаотичний, самоорганізовуваний процес", то він неминуче приходить у стан турбулентності, який можна визначити як процес народження впорядкованості з хаосу (хаос я розумію як "онтологічну невизначеність").

Турбулентний процес — це коли в результаті збільшення динаміки ендегенних і екзогенних процесів, які визначають особливості функціонування системи, в ній спонтанно виникають численні нелінійні збурення, що посилюють нестійкість системи, через що вона входить у біфуркаційний стан. Турбулентні процеси можливо інтерпретувати як спонтанне виникнення процесів, які формують нові просторово-часові структури у відкритих нестационарних системах, якими є економічні системи (наприклад, "раптове" банкрутство банків як наслідок непередбаченої паніки серед вкладників, падіння цін на фондових біржах тощо). Для турбулентності характерним є стрімке нарощування проблем, яке перевищує можливості їх розуміння та прийняття рішень щодо утримання системи у заданих параметрах.

Криза — це стан біфуркації, до якого економіка приходить через турбулентні процеси і в якому система готова перейти з однієї системної визначеності у невідомі інші. Кінцем процесу біфуркації є об'єктивізація вибору конкретної системної визначеності. Причому така об'єктивізація може здійснюватись еволю-

ційним шляхом або вольовим вибором. До чого приведе еволюційний шлях, ми не можемо знати, але можемо сподіватися, що природа не помилиться. Щодо вольової об'єктивізації, то хоча вона перебуває під впливом фундаментальної (онтологічної) *невизначеності*, але формується на основі історичного досвіду, наукових знань та уявлень про майбутнє.

Проблемі невизначеності економічних процесів присвячено численні дослідження – в першу чергу, Дж.М. Кейнса, Л. Мізеса, Ф. Хайєка, Ф. Найта, Д. Норта та інших. Щодо проблеми, яка розглядається в даній статті, то відзначаю цікаву працю Ю. Ольсевича “Фундаментальна невизначеність ринку та концепція сучасної кризи” [8].

Ю. Ольсевич, розглядаючи природу кризи, вводить поняття “фундаментальна невизначеність ринку”, під яким розуміє “такий стан знань про ринково-капіталістичну систему, яка не дозволяє зробити конкретний висновок, чи здатна ця система на принципах саморегулювання забезпечити довгочасне постійне безкризове зростання, яке допускає циклічні коливання темпів зростання” [8, с. 5]. Щодо “зростання”, то капіталізм протягом свого існування забезпечив колосальний прогрес продуктивних сил та якості життя при “циклічних коливаннях темпів зростання”, що і є конкретним висновком. Тому це не є “фундаментальною невизначеністю ринку”.

Далі Ю. Ольсевич уточнює це поняття як “відсутність науково обгрунтованої відповіді на запитання: чи здатна реально існуюча ринкова система на принципах саморегулювання уникнути глибоких і довгочасних депресій і забезпечити відносно стабільне (з “пологими” циклами) зростання та високу зайнятість” [8, с. 10]. На це запитання відповів Дж.М. Кейнс – *не здатна*, тому потребує втручання держави, так би мовити, зовнішнього доповнення. Але це втручання також не дає довгочасного позитивного результату, а тому відповідь однозначна.

Зауважу, що “чистого” саморегулювання соціально-економічних систем, як і “чистої” ринкової економіки, не існує, оскільки її суб'єктами є люди, що керуються певними суб'єктивними уявленнями і намагаються їх втілити. Тому ринок завжди функціонував у режимі обмеженої самоорганізації та саморегулювання. Отже, в даному контексті невизначеності як такої немає, а тому поняття “фундаментальна невизначеність ринку” у трактуванні автора не зовсім коректне.

На мою думку, якщо говорити про фундаментальну невизначеність ринку, то необхідно виходити з того, що: по-перше, онтологічний зміст ринку нам до кінця не відомий і не може бути відомим з огляду на те, що він є продуктом нашого буття; по-друге, якщо ми приймаємо позицію Ф. Хайєка, що ринок як розширений порядок склався спонтанно [9, с. 15], то ми повинні визнати, що він також може спонтанно породжувати недетерміновані структурні зміни в економічних і соціальних відносинах, які періодично порушують існуючі параметри інституціоналізованої діяльності та вводять систему у турбулентний стан, що й викликає кризу. Криза – це стан економічної “погоди”, яку ми можемо передбачити тільки за появи ознак турбулентності, тобто коли криза починається, тому ми не можемо їй запобігти, але можемо певним чином її відтермінувати.

ти, підготуватися до неї з метою мінімізації втрат (за аналогією з підготовкою до стихійного лиха, але не із запобіганням йому). Криза — це прояв невизначеності нашого буття у нашій діяльності. Це об'єктивна фундаментальна реальність.

Інакше кажучи, над людиною тяжіє "прокляття невизначеності", але людина завжди змушена приймати рішення в умовах невизначеності (в тому числі і *фундаментальної*). А будь-яке рішення є вольовим (нормативним) актом, який знімає проблему невизначеності. Іншого шляху зняття невизначеності не існує. Чи будуть ці рішення раціональними з онтологічних позицій, визначити неможливо, оскільки вони будуть реалізовані у майбутньому. Ми не можемо знати майбутнього, наші знання сформовано на досвіді минулого. Про особливості майбутнього ми можемо говорити з певною ймовірністю, і чим далі воно відстоїть від нас, тим меншою є ймовірність того, що наші уявлення про нього справдяться. Тому чим більшою є невизначеність, тим більше варіантів можливих рішень актуальної проблеми необхідно пропонувати, визначати експертним шляхом імовірність наслідків кожного з них і приймати конкретне рішення.

У такому контексті хочу звернути увагу на справедливе зауваження Д. Норта: "Хоча невизначеність, яка пронизує наше існування, може бути зменшена за допомогою накладених нами структур, повністю усунути її неможливо. Накладувані нами обмеження самі мають неясні наслідки, що відображає як наше недосконале розуміння оточуючої дійсності, так і рівно недосконалу природу формальних правил і неформальних механізмів, які ми використовуємо для запровадження цих обмежень" [10, с. 14].

Якщо економіка — віддзеркалювання людських пристрастей, то виникає запитання: чи можливо керувати економікою через управління ними і забезпечити довгочасне (а краще — вічне) економічне процвітання та соціальну гармонію? Кампанелла, Фур'є, Оуен, Маркс, Ленін та інші мріяли про це і навіть експериментували, але з цього нічого не вийшло. Зрозуміло, що чим більше свободи у суспільстві, тим ширшою є палітра пристрастей, тим більш непередбачуваним є суспільство. "Щасливе, впорядковане життя" може бути забезпечене диктатурою, але воно буде бідним. Такій країні не вистачає мотивацій до ефективної праці, до інновацій. Тому в такому суспільстві рано чи пізно настає криза, зумовлена домінантою людської природи — прагненням до особистої свободи. Свобода та індивідуалізм періодично руйнують будь-які інституційні структури, що існують у будь-якій країні, та вибудовують інші.

Л. Мізес зауважив: "Марне заняття — розмірковувати, як має бути впорядкований світ і чому він не такий, яким має бути, а підкорюється невмолимим законам реальної світобудови" [11, с. 186]. Але проблема полягає в тому, що люди за своєю суттю не тільки "розмірковують", вони свої ідеї намагаються втілити. До того ж, з огляду на фундаментальну невизначеність "світобудови" (а не тільки ринку) і різне тлумачення сутнісних законів суспільного життя, "втілення" не завжди вписується в його природну гармонію.

Є різні підходи до регулювання економічної діяльності людей (неокласичні, неоліберальні, неокейнсіанські, біхевіористичні та ін.), і у кожного з цих підходів — "своя правда". Люди намагаються моделювати і прогнозувати еко-

номічні та соціальні процеси і втиснути їх у “прокрустове ложе” своїх поглядів та ідеологій.

Щодо прогнозування, то фактично у більшості випадків воно має нормативний характер і по суті показує, що б ми хотіли бачити у майбутньому. Це впливає з того, що зміст і розвиток економічної науки через її висновки тісно пов'язані з інтересами та ідеологіями, що утвердились у суспільстві. Ще Гегель говорив, що наші уявлення правлять світом. І не важливо, підтверджена теорія емпіричними даними чи ні, її все одно буде прийнято або відкинута залежно від того, як вона відповідає інтересам панівних груп. За таких умов критерієм істинності теорії стає її відповідність не фактам, а інтересам та ідеології, які панують у суспільстві. Більше того, на висновки теорії завжди впливають політичні переконання її авторів. Тому в контексті сказаного будь-яка економічна теорія (модель, прогноз) завжди є невизначеною з позицій істини, яка у кожного своя. До речі, книга П. Кругмана підтверджує ці висновки, оскільки для неї притаманна полеміка не тільки економічного, але й політичного характеру, і зауважу, не завжди коректна у відношенні до колег-опонентів.

У цілому поділяючи позицію Д. Норта відносно взаємозв'язку інституцій та економічного розвитку, я б хотів звернути увагу на одну його тезу: “Якщо ми постійно зайняті створенням *нового, небувалою досі світу* (курсив мій. – В.П.О.), то наскільки хорошою для його опису виявиться наша стара теорія, зроблена нами на основі накопиченого досвіду?” [10, с. 27]. Мене цікавить перша частина запитання, а саме “створенням *нового, небувалою досі світу*”, оскільки, по суті, це є основою інституціональної теорії. У мене виникає запитання: чи може людина творити “новий світ”, “новий економічний порядок”, і чи буде цей новий світ ефективним і тривалим; чи здатний він вирішити людські проблеми, та чи не створить він нових? Я схильний до думки, що будь-які людські конструкції є недосконалими. Але і це не головне. Головне, що у кожного є своє бачення (модель) “нового, небувалою досі світу”, кожен її відстоює, а тому боротьба світоглядів (у тому числі і економічних) була і буде завжди. Боротьба ідей збурує суспільство, що теж є однією з важливих причин криз.

Новий інституціоналізм, новий прагматизм, новий біхевіоризм та інші теорії регулювання соціально-економічного життя суспільства об'єднує одне – посилення державного втручання (управління, регулювання тощо) в економіку. Наприклад, Р. Капелюшников зауважує, що апологети поведінкової економіки “не стали замикатись у рамках позитивного аналізу, достатньо швидко приступили до розробки нормативних рекомендацій, які адресовано державі (зокрема, й іншим значним “гравцям” – таким, як корпорації чи політичні партії). Нормативна програма, яка виросла з ідей поведінкової економіки, має назву “нового” патерналізму. Вона значно розсунула межі допустимого державного втручання в економічне та ширше – приватне життя людей порівняно з тим, що була готова санкціонувати традиційна неокласична економіка добробуту” [12, с. 67]. У цьому контексті автор згадує книгу провідних біхевіористів Р. Талера і К. Санштейна “Підштовхування: як поліпшити рішення, що стосуються здоров'я, статків і щастя”. Ключове поняття їхньої концепції винесено у назву книги – “підштовхування” (nudge). Інакше кажучи, йдеться про “підштовхування”

реальних економічних агентів до "раціональної" поведінки. І далі Р. Капелюшников резонно зауважує, що в цьому розумінні ніякого розриву згаданої концепції з уявленнями про раціональність у неокласики і поведінкової економіки не відбувається; навпаки, вона закликає максимально послідовно реалізовувати їх на практиці. Автор, посилаючись на Т. Леонарда, точку зору якого я теж підтримую, відзначає: "Іронія полягає в тому, що, атакуючи Ното оесопотікус як хибне тлумачення процесу вибору, патерналізм пропонує його як зразок, до якого належить прагнути людям. Або точніше — як зразок того, якими б хотіли бачити людей самі патерналісти" [12, с. 84]. Додам — комуністи, соціалісти, інституціоналісти, прагматисти та інші "творці людського щастя". Людство весь час шукає поводитирів, які б наставили їх на істинний шлях. Але, як зауважив Ф. Бекон, ті, що ведуть людей, самі збиваються зі шляху та збільшують кількість блукань і блукаючих.

По суті, ми не знаємо, як працює ринкова економіка у чистому вигляді. Її просто ніколи не було і не буде. Нею завжди хтось керував, а саме — держава або схожі на неї інституції. Тому заперечувати вплив держави на економіку безглуздо, а виключати її з цієї сфери — марна справа. Необхідно, щоб її вплив віддзеркалював інтереси суспільства, а тому суспільство повинне націлювати державу, а не навпаки. Але до цього суспільство повинне "дозріти", як це сталося, скажімо, у Швеції. Щодо "оптимізації" участі держави в економіці країни, то якихось критеріїв цього бути не може — усе залежить від, так би мовити, "інституційної історії" конкретної країни.

Щодо України, то стан національної економіки та життя її населення висвітлено у численних публікаціях, тому повторюватися немає сенсу. Ясно одне: ми живемо не у кризі, ми перебуваємо у соціальній та економічній прострації, ми ледве животіємо у посткризовому стані. Зрозуміло, чому ми в ньому опинились, і, по суті, знаємо, як можна з нього вибратись. Але чому не вибираємося, це загадка як для світового співтовариства, так і, певною мірою, для нас.

На мою думку, нам не вистачає звитяги, пасіонарності (Л. Гумільов). Ми люди, яким зручніше жити під крилом держави. Ми, як підтверджують численні соціологічні дослідження, схильні до патерналізму. За сотні років імперської влади ми відвикли бути відповідальними за свої вчинки та свою долю. Люди роками чекають, доки держава для них збудує місток чи кладку через річку, прибере сміття з вулиці, відремонтує невеличку школу чи клуб. То зберіться громадою і зробіть це для себе. Ні! Бо не довіряємо один одному, державі, нікому, не віримо навіть у власні сили та можливості. *Недовіра та підозра заповнили наші серця.*

Відомо, що в умовах сильного стресу (катастрофи тощо) 10–15% людей знають, як вижити. Криза — це теж сильний стрес для людей, і саме 10–15% з них знають, що робити, і виживають. Саме вони і складають ядро нації, яке показує їй шлях до виходу. Чи є у нас такі люди у достатній кількості? На жаль, немає. Чому? Усі попередні епохи знищували їх, і не тільки у фізичному розумінні, але й у соціально-моральному. І сьогодні вони не розвиваються, а гнобляться, оскільки національна економіка та суспільство ще й досі перебувають під непомірним тиском держави, хоча є надія на конструктивні зміни. Необхідно чітко розуміти, що головним дефіцитом у країні є не гроші, а соціальний капітал,

сучасні люди, над якими не тяжіють окови минулого, які здатні до самоідентифікації як українці, як європейці.

На жаль, в Україні немає еліти, яка б узяла на себе відповідальність і рішуче приступила до виваженого реформування. Існуюча еліта має інші цілі та, відповідно, іншу психологію. Я повністю підтримую тезу Ю. Ольсевича: “Система формальних інститутів (норм і правил) ринку великою мірою залежить від психології правлячої політичної еліти. Якщо ця еліта має рівноважну психіку, то формально-ринкові інститути поєднують принципи свободи підприємництва та соціальної відповідальності суб’єктів ринку, конкуренції та регулювання. Якщо ж психологія еліти має домінантно-індивідуалістичний характер, то складається формально-інституційне середовище, яке відкриває широкий простір для просування нагору і діяльності підприємців і менеджерів з екстремально-індивідуалістичною (хижацькою) психікою” [8, с. 43]. Що й сталося, тому маємо Майдан, та ще й не один.

Економічне життя України є ірраціональним. Розглянемо цю тезу з позиції Дж. Акерлофа і Р. Шиллера, які виокремили п’ять проявів ірраціональності, що впливають на економічне життя країни: *довіра; уявлення про справедливість; спокуси – зловживання та недобросовісність; грошова ілюзія; сприйняття історії* [4]. Зауважу, що ірраціональність економічного життя – це шлях до перманентної кризи.

Довіра – ми (громадяни України, бізнес, державні інституції) не довіряємо нікому. І в цьому випадку виконання контрактів як економічних, так і суспільних ставиться під сумнів. Бізнес не довіряє державі, держава – бізнесу, а тому вдається до надмірного контролю. Банки не довіряють бізнесу і населенню, оскільки вони не довіряють банкам. Громадяни не довіряють державі, а тому порушують закони. Недовіра породжує невизначеність, яка, у свою чергу, продукує ірраціональність нашої поведінки у дискурсі ринкової економіки.

Справедливість – це, в першу чергу, легітимність приватної власності та її захист. Власність є фундаментом справедливості та вільного розвитку людини (Дж. Локк). Саме це дає суспільний контекст справедливості як основи стабільності та визначеності економічної діяльності, і не тільки. М. Тетчер справедливо зауважує: “Власність має принципове значення, оскільки вона приносить стабільність і впевненість. Суспільство, в якому є сумніви з приводу того, кому що належить, не може розраховувати на тривалий та успішний розвиток” [5, с. 447].

Спокуси – влада, яка стала у країні приватною власністю, породжує корупцію. Корупція стала системною основою суспільства, вона породжує недовіру та нищить справедливість.

Ілюзія – автори говорять про “грошову ілюзію” і пов’язують її з інфляцією та дефляцією. Але в нашому суспільстві ілюзія має іншу природу і пов’язана, насамперед, з ілюзорними надіями на ефективність державної влади, на те, що “вона почує кожного” та служитиме народові, на те, що вона поборє корупцію, на те, що вона буде “прозорою” у своїх діях. Народ не може досі зрозуміти, що він і є владою.

Уявлення про дійсність, або історія, – “національний сюжет” економічного та соціального розвитку. Народ стільки разів обдурювали, що він не вірить у мо-

дернізацію, євроінтеграцію, реформи тощо. Протягом століть наш "національний сюжет" будувався на тотальній брехні. Така історія викликає суспільну шизофренію та, як наслідок, "багатовекторність" поведінки "еліти" і пересічних громадян, тобто її невизначеність. Тотальна брехня викривила наше уявлення про дійсність. Додам до цього переліку ще й страх, породжений невизначеністю майбутнього.

А тепер про заходи щодо поживлення національної економіки. Зупинюся на одній важливій позиції П. Кругмана, і не тільки його, *про політику економіки та стимулювання попиту*. В. Геєць і А. Гриценко зазначають, що "...політика економіки та раціоналізації, яку проводить Україна, копіюючи досвід Заходу, дає імпульси до зменшення сукупного попиту, скорочення зайнятості та зростання безробіття" [13, с. 9]. Щодо національної політики економіки, то мені здається, що взагалі-то вона відсутня, якщо не зважати на постійне декларування скорочення "чиновного люду" та працівників бюджетних установ. Вважаю, що це є потрібним, але не головним. Головне полягає в іншому — у подоланні корупції та казнокрадства, в раціональному використанні бюджету. Проблем тут не перелічити, і вони добре відомі.

Теза про можливість *стимулювати попит через виважений дефіцит бюджету* має сенс, але за певних умов: 1) зростання заробітної плати державних службовців і працівників бюджетної сфери має бути адекватним її зростанню, скажімо, у промисловому виробництві; 2) дефіцит бюджету може дати ефект, якщо держава розвиватиме інфраструктуру (житлово-комунальне господарство, дороги та ін.) і тим самим стимулюватиме попит на інвестиційні товари, тобто на продукцію вітчизняного машинобудування. Правда, зробити це в умовах відкритої економіки важко, потрібні преференції. Доцільно переозброювати нашу армію — це теж стимул для зростання промисловості та попиту. До речі, РФ стимулює попит через розвиток ОПК.

Щодо заробітної плати, інфляції та банківського процента як інструменту поживлення національної економіки. Треба зважати на те, що в Україні приріст доходів акумулюється імпортом. Вітчизняне виробництво є еластичним до доходів населення не в обсягах пропозиції, а переважно в цінах, які зростають пропорційно попиту.

Банківські ставки обов'язково повинні знижуватися за межу 10%. У нас вони визначаються не попитом, а жадібністю і боягузством банкірів. Жадібність — залучити якомога більше коштів населення, страх — втратити їх через невпевненість у дебіторах і недовіру до економічної політики держави.

Щодо інфляції, то ми не знаємо навіть її реального рівня. У нашому випадку чим нижчим він є, тим краще не тільки в економічному контексті (зростуть нагромадження), але й у соціальному — *зростає довіра до держави*.

Яким шляхом розвитку йде Україна, і який вона може обрати? Говорять, що Україна активно буде "олігархічний" капіталізм або ще якийсь — визначень багато. Коли важко встановити зміст певної соціально-політичної конструкції та вписати її до прийнятої класифікації, то говорять про "національні та історичні особливості", знаходять відповідні пояснення. Але у будь-якому випадку капіталізм, за визначенням, не може формувати неконкурентоспроможну економі-

ку. В Україні ж створено “систему”, яка є далеко не адекватною “класичному” капіталізму.

Національне експертне середовище пропонує різні моделі нашого розвитку. Наприклад, В. Тарасевич обґрунтовує модель “соціалізованого державного капіталізму”. Він пише: “Досвід країн другої і третьої хвиль модернізації говорить про те, що на етапі становлення та зміцнення національної незалежності успішнішим в економічному і соціальному відношеннях є *державний капіталізм*” [14, с. 11]. Автор намагається довести ефективність “соціалізованого державного капіталізму”, наводить модель, за допомогою якої стверджує, що “держава є повноправним власником цілком визначених складових національного продукту” [14, с. 14], ефективне використання яких здатне вивести країну із затяжної рецесії. На мою думку, наша держава не спроможна цього зробити, оскільки для неї національний інтерес – химера; домінує приватний інтерес, і доказів цьому цілком достатньо. До того ж є сумнів щодо ефективного використання державою своєї власності.

Державний капіталізм – всевладдя бюрократії, яка, на слухну думку К. Маркса, “має в своєму розпорядженні державу...: це є її *приватна власність*” [15, с. 255]. І далі він зазначає, що “завдяки... суперечності між приватним і загальним інтересом останній, у вигляді *держави*, набирає самостійної форми, відірваної від дійсних – як окремих, так і спільних – інтересів, і разом з тим форми ілюзорної спільності” [16, с. 30]. Думка, актуальна на сьогоднішній час, і не тільки для України. До того ж державний капіталізм – це керована демократія, це шлях до *тиранії*.

Державний капіталізм може бути ефективним протягом певного часу (скажімо, трансформаційного періоду), але він має бути суб’єктованим в ефективний, контрольований суспільством бюрократичний апарат, на що, до речі, звертають увагу В. Геєць і А. Гриценко [13, с. 18]. Для України це дуже актуальна проблема.

Для нас більш прийнятною є модель “координованої ринкової економіки”, такої економіки, яка існує в Німеччині та Скандинавських країнах. Безумовно, тут є серйозні проблеми, які пов’язані, в першу чергу, з тим, що європейська ринкова ліберальна економіка та її інституції не можуть адекватно сприйматися нашим частково маргінальним суспільством, а тому для прискорення інтеграції у європейський простір слід формувати динамічний перехід країни та її громадян у новий культурний стан, у нову якість людського і соціального капіталів, які є продуцентами інноваційного способу життя – основи європейського розвитку.

Список використаної літератури

1. *Кругман П.* Выход из кризиса есть! ; [пер. с англ. Ю. Гольдберга]. – М. : Азбука Бизнес, Азбука-Аттикус, 2013. – 320 с.
2. *Роббинс Л.* Предмет экономической науки // THESIS. – 1993. – Т. 1. – Вып. 1.
3. *Фергюсон Н.* Восхождение денег. – М. : Астрель:CORPUS, 2010.
4. *Акерлоф Дж., Шиллер Р.* Spiritus Animalis: или Как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма. – М. : ООО “Юнайтед Пресс”, 2010.

5. *Тэтчер М.* Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира. — М. : Альпина Бизнес Букс, 2005.
6. *Гальчинський А.С.* Конвергентний ринок — методологія перспективи // Економіка України. — 2014. — № 1. — С. 4–20.
7. *Фоули Д.* Математический формализм и политэкономическое содержание // Вопросы экономики. — 2012. — № 7.
8. *Ольсевич Ю.Я.* Фундаментальная неопределенность рынка и концепция современного кризиса. — М. : Институт экономики РАН, 2011.
9. *Хайек Ф.* Пагубная самонадеянность. — М. : Новости, 1992.
10. *Норт Д.* Понимание процесса экономических изменений. — М. : ГУ ВШЭ, 2010.
11. *Мизес Л.* Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. — М. : Катаксия, 1993.
12. *Капелюшников Р.* Поведенческая экономика и "новый" патернализм // Вопросы экономики. — 2013. — № 9. — С. 66–90.
13. *Гесць В.М., Гриценко А.А.* Вихід з кризи (Роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним) // Економіка України. — 2013. — № 6. — С. 4–19.
14. *Тарасевич В.М.* Про орієнтири і напрями виходу з кризи // Економіка України. — 2013. — № 9. — С. 4–17.
15. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — Т. 1.
16. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — Т. 3.

References

1. Krugman P. *Vykhod iz Krizisa Est'!* [End This Depression Now!]. Moscow, Azbuka Biznes, Azbuka-Attikus, 2013 [in Russian].
2. Robbins L. *Predmet Ekonomicheskoi Nauki* [The subject-matter of economics]. THESIS, 1993, Vol. 1, Issue 1 [in Russian].
3. Ferguson N. *Voskhozhdienie Deneg* [The Ascent of Money]. Moscow, Astrel: CORPUS, 2010 [in Russian].
4. Akerlof G., Shiller R. *Spiritus Animalis: ili Kak Chelovecheskaya Psikhologiya Upravlyaet Ekonomikoi i Pochemu Eto Vazhno dlya Mirovogo Kapitalizma* [Animal Spirits. How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism]. Moscow, United Press, 2010 [in Russian].
5. Thatcher M. *Iskusstvo Upravleniya Gosudarstvom. Strategii dlya Menyayushchegosya Mira* [Statecraft: Strategies for a Changing World]. Moscow, Alpina Business Books, 2005 [in Russian].
6. Hal'chyns'ky A.S. *Convergentnyi rynek — metodologiya perspektivy* [Convergent market — the methodology of a perspective]. *Ekonomika Ukrainy — Economy of Ukraine*, 2014, No. 1, pp. 4–20 [in Ukrainian].
7. Foley D. *Matematicheskii formalizm i politekonomicheskoe sodержanie* [Mathematical formalism and political-economic content]. *Voprosy Ekonomiki — Economic Questions*, 2012, No. 7 [in Russian].
8. Olsevich Yu. Ya. *Fundamental'naya Neopredelennost' Rynka i Kontsepsiya Sovremennogo Krizisa* [Market Fundamental Uncertainty and Conception of a Modern Crisis]. Moscow, Institute of Economics of the RAS, 2011 [in Russian].
9. Hayek F. *Pagubnaya Samonadeyannost'* [The Fatal Conceit: The Errors of Socialism]. Moscow, News, 1992 [in Russian].

10. North D. *Ponimanie Protsessa Ekonomicheskikh Izmenenii* [Understanding the Process of Economic Change]. Moscow, GU VShE, 2010 [in Russian].
11. Mises L. *Byurokratiya. Zaplanirovannyi Khaos. Antikapitalisticheskaya Mental'nost'* [Bureaucracy. Planned Chaos. Anti-Capitalist Mentality]. Moscow, Katalaksiya, 1993 [in Russian].
12. Kapelyushnikov R. *Povedencheskaya ekonomika i "novyi" paternalizm* [Behavioral economy and "new" paternalism]. *Voprosy Ekonomiki – Economic Questions*, 2013, No. 9, pp. 66–90 [in Russian].
13. Heets' V.M., Grytsenko A.A. *Vykhid z kryzy (Rozdumy nad aktual'nym u zv'yazku z prochytnym)* [The way out from a crisis (Reflections about actual things after the reading)]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2013, No. 6, pp. 4–19 [in Ukrainian].
14. Tarasevych V.M. *Pro orientyry i napryamy vykhodu z kryzy* [On the reference points and directions of the exit from a crisis]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2013, No. 9, pp. 4–17 [in Ukrainian].
15. Marx K., Engels F. *Do krytyky gegelivs'koi filosofii prava* [To criticism of gegel philosophy of law]. Vol. 1. Kyiv, Derzhpolitvydav Ukrainy, 1958 [in Ukrainian].
16. Marx K., Engels F. *Himets'ka ideologiya* [German ideology]. Vol. 3. Kyiv, Derzhpolitvydav Ukrainy, 1959 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 26 листопада 2013 р.
і була оновлена 5 травня 2014 р.*
